



National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2023; 1(49): 216-218

© 2023 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Dr. Mrinal Chandra Das

Assistant Professor,
Department of Sanskrit,
University of Gour Banga,
Malda

अश्वमेधयज्ञस्वरूपं कात्यायनश्रौतसूत्रानुसारम्

The Nature of the Aśvamedha Sacrifice as Prescribed by the Kātyāyana Śrautasūtra

Dr. Mrinal Chandra Das

सारांशः

कात्यायनश्रौतसूत्रं शुक्लयजुर्वेदस्य वाजसनेयमाध्यन्दिनशाखायाः प्रमुखं कर्मविधिप्रतिपादकं ग्रन्थम् अस्ति। अस्य चतुर्विंशतितमाध्याये अश्वमेधस्य सम्पूर्णविधिः निरूपितः। प्रस्तुतं शोधपत्रं कात्यायनसूत्रस्य आधारेण अश्वमेधस्य स्वरूपं, अङ्गप्रत्यङ्गानि, कालनिर्णयः, ऋत्विग्वरणं, दार्शनिकं च प्रयोजनं विवेचयति। शोधस्य मुख्यतर्कः अस्ति यत् कात्यायनमतानुसारं अश्वमेधः केवलं राजसूचकः कर्म न, अपितु सः प्राजापत्यसृष्टेः पुनरावृत्तिः, सर्वपापप्रायश्चित्तः, च वैदिकधर्मस्य परिपूर्णतास्वरूपः अस्ति। प्राथमिक-स्रोतत्वेन कात्यायनश्रौतसूत्रम्¹, शतपथब्राह्मणम्² च स्वीकृतम्।

मुख्यशब्दाः अश्वमेधः, कात्यायनश्रौतसूत्रम्, श्रौतकर्म, प्राजापत्ययज्ञः, वाजसनेयसंहिता

१. प्रस्तावना

वेदेषु उक्तानां यज्ञानां मध्ये अश्वमेधः सर्वश्रेष्ठः सर्वफलदः च मन्यते। शतपथब्राह्मणं वदति - "सर्ववेदसं वै अश्वमेधः"³ इति। अयं यज्ञः राज्ञः सार्वभौमत्वस्य, प्रजापालनस्य, च धर्मसंस्थापनस्य प्रतीकः।

कात्यायनः, यः सूत्रकालस्य प्रमुखः ऋषिः, तस्य कात्यायनश्रौतसूत्रं २६ अध्यायात्मकम् अस्ति। अस्य २० तमः अध्यायः "अश्वमेधाध्यायः" इति नाम्ना प्रसिद्धः। अस्मिन् अध्याये ३५ कण्डिकासु सम्पूर्णः विधिः सूत्रबद्धः अस्ति।⁴

अस्मिन् शोधे त्रयः प्रश्नाः परीक्ष्यन्ते:

1. कात्यायनानुसारं अश्वमेधस्य क्रमिकः विधिः कः?
2. अस्य यज्ञस्य आध्यात्मिकं सामाजिकं च प्रयोजनं किम्?
3. शतपथब्राह्मणेन सह कात्यायनस्य मतभेदः साम्यं च किम्?

२. अश्वमेधस्य सामान्यलक्षणानि

२.१ यज्ञस्य कालः

कात्यायनः स्पष्टं वदति - "संवत्सरं दीक्षते"⁵ इति। अर्थात् यजमानः एकं सम्पूर्णं वर्षं पर्यन्तं दीक्षितः भवति। एषः कालः त्रिषु भागेषु विभक्तः - पूर्वपक्षः, उत्तरपक्षः, अवभृथः च। एकवर्षात्मकत्वात् अयं यज्ञः सत्रसदृशः, किन्तु एकयजमानिकत्वात् एकाहसदृशः अपि।⁶

२.२ अधिकारिविचारः

शतपथे उक्तं यत् केवलं सार्वभौमः राजा एव अश्वमेधं कर्तुं शक्नोति।⁷ कात्यायनः अपि एतन् अनुमोदयति। यजमानः क्षत्रियः स्यात्, धनसम्पन्नः स्यात्, च यज्ञार्थं पर्याप्तं सुवर्णं रजतं च दातुं समर्थः स्यात्।⁸

Correspondence:

Dr. Mrinal Chandra Das

Assistant Professor,
Department of Sanskrit,
University of Gour Banga,
Malda

२.३ ऋत्विग्वरणम्

कात्यायनानुसारं सप्तदश ऋत्विजः आवश्यकाः। मुख्याश्चत्वारः - अध्वर्युः, होता, उद्गाता, ब्रह्मा। एतेषां अतिरिक्तं प्रतिप्रस्थाता, नेष्टा, पोता, अग्नीत् इत्यादयः।^९ विशेषता इयं यत् महिषी, वावाता, परिवृत्ती इत्याद्याः चतस्रः पत्यः अपि कर्मणि भागं गृह्णन्ति।

३. अश्वमेधस्य क्रमिकः विधिः

कात्यायनः विधिं पञ्चसु मुख्येषु सोपानेषु विभजति।

३.१ प्रथमसोपानम् - अश्वविसर्जनम्

यज्ञस्य आरम्भे लक्षणसम्पन्नः श्वेताश्वः विमुच्यते। “अश्वं विमुञ्चति हिरण्यपट्टिशम्”^{१०} इति। अश्वस्य ललाटे हिरण्यपत्रं बद्धं भवति। तस्य रक्षणार्थं चत्वारः शतं राजपुत्राः, चत्वारः शतं सूतग्रामण्यः च गच्छन्ति।^१

अश्वः यत्र गच्छति तत्र तत्र यजमानस्य प्रभुत्वं घोष्यते। यदि कश्चित् राजा अश्वं वारयति तर्हि युद्धम् अनिवार्यम्। एतेन राज्ञः पराक्रमस्य परीक्षा भवति। एकं वर्षं पर्यन्तं अश्वः भ्रमणं करोति।

३.२ द्वितीयसोपानम् - यूपस्थापनं चितिकर्म च

संवत्सरान्ते अश्वः प्रत्यागत्य यज्ञशालायां बध्यते। कात्यायनः एकविंशतियूपानां विधानं करोति - “एकविंशतियूपान् मिनोति”^{१२} इति। मध्यमयूपः अश्वयूपः इति कथ्यते। तस्योपरि अश्वः बध्यते।

अत्र अग्निचयनम् अपि क्रियते। श्येनचित्, कङ्कचित् इत्याद्याः चितयः विकल्पेन क्रियन्ते।^{१३}

३.३ तृतीयसोपानम् - अश्वालम्भः

एतत् सर्वाधिकं चर्चितं अङ्गम्। कात्यायनः सूत्रयति - “अश्वमालभन्ते”^{१४} इति। अश्वं त्रयः राण्यः स्पृशन्ति - महिषी, वावाता, परिवृत्ती। ततः अध्वर्युः अश्वं मारयति।

अनन्तरं “महिषी अश्वेन संविशति”^{१५} इति विचित्रं कर्म क्रियते। शतपथे अस्य प्रतीकात्मकः अर्थः दत्तः - यथा द्यौः पृथिव्यां बीजं वपति, तथा प्रजापतेः सृष्टिक्रिया।^{१६} कात्यायनः केवलं कर्मकथनं करोति, व्याख्यां न।

३.४ चतुर्थसोपानम् - हविर्यागः

अश्वस्य विभिन्नेभ्यः अङ्गेभ्यः हविः गृह्यते। मेदः, वपा, हृदयं इत्यादयः देवताभ्यः इज्यन्ते। “देवान् हविषा यजति”^{१७} इति। अत्र ३४ देवताभ्यः आहुतयः दीयन्ते। प्रजापतिः, अग्निः, इन्द्रः, वरुणः च प्रमुखाः।

३.५ पञ्चमसोपानम् - अवभृथस्नानम्

सर्वकर्मणः अनन्तरं यजमानः पत्नीभिः सह सरसि स्नानं करोति। “अवभृथमवयन्ति”^{१८} इति। अनेन सर्वपापक्षयः भवति। दक्षिणारूपेण ब्राह्मणेभ्यः गाः, सुवर्णं, वस्त्राणि च ददाति।

४. अश्वमेधस्य दार्शनिकं प्रयोजनम्

४.१ प्राजापत्यसृष्टिः -

शतपथब्राह्मणस्य प्रभावः कात्यायने स्पष्टः। अश्वः प्रजापतेः रूपम्।^{१९} अश्वमेधेन यजमानः प्रजापतिवत् सृष्टिं करोति। यज्ञस्य अङ्गानि विश्वस्य अङ्गैः सह सम्बद्धानि। यथा अश्वस्य प्राणः वायुः, चक्षुः सूर्यः।^{२०} अतः अयं यज्ञः ब्रह्माण्डस्य पुनर्निर्माणम् अस्ति।

४.२ सर्वपापप्रायश्चित्तम्

“सर्वपाप्मनोऽपहृतिः”^{२१} इति। कात्यायनः अश्वमेधं सर्वेषां पापानां नाशकं मन्यते। यदि राजा अधर्मं कृतवान्, यदि राष्ट्रे अनाचारः जातः, तर्हि अश्वमेधेन शुद्धिः भवति।

४.३ राजधर्मस्य संस्थापनम्

अश्वविसर्जनं राज्ञः दिग्विजयस्य प्रतीकम्। यः राजा अश्वं रक्षितुं समर्थः, सः एव चक्रवर्ती। अतः अयं यज्ञः राजकीयशक्तेः वैदिकप्रमाणीकरणम् अस्ति।^२

५. कात्यायनश्रौतसूत्रस्य शतपथेन सह संतुलनम्

कात्यायनः शतपथस्य अनुयायी, किन्तु विषयविन्यासे भेदाः सन्ति।

(क) शतपथब्राह्मणम् (ख) कात्यायनश्रौतसूत्रम्

शैली -

(क) गद्यात्मिका, व्याख्यासहिता

(ख) सूत्रात्मिका, संक्षिप्ता

प्रतीकवादः -

(क) विस्तृतः नास्ति

(ख) केवलं कर्म

संवादाः -

(क) महिष्यादीनां दीर्घाः संवादाः

(ख) सूत्ररूपेण संक्षेपः

विकल्पाः -

(क) बहवः विकल्पाः

(ख) एकः मुख्यः विधिः

अतः वक्तुं शक्यते यत् कात्यायनः शतपथस्य प्रयोगग्रन्थः अस्ति। सः दर्शनं त्यक्त्वा केवलं कथं कर्तव्यम् इति एव वदति।^{२३}

६. आधुनिकदृष्ट्या समीक्षा

१९ तम शताब्द्यां स्वामी दयानन्दः अश्वमेधस्य शाब्दिकम् आलम्भं निषिद्धवान्। सः अश्वशब्दस्य अर्थं “राष्ट्रं” इति कृतवान्।^{२४} किन्तु कात्यायनस्य सूत्राणि स्पष्टतया पशुवधं समर्थयन्ति। समाज-शास्त्रदृष्ट्या अश्वमेधः प्राचीनभारते राजसत्तायाः, अर्थव्यवस्थायाः, च धार्मिकजीवनस्य संगमबिन्दुः आसीत्।^{२५}

७. उपसंहार

कात्यायनश्रौतसूत्रानुसारं अश्वमेधः एकः वर्षपर्यन्तं चलनशीलः, बहुधनसाध्यः, च बहवङ्गात्मकः यज्ञः अस्ति। अस्य त्रयः आयामाः सन्ति - १) राजकीयः - सार्वभौमत्वसिद्धिः, २) धार्मिकः - पापक्षयः, ३) ब्रह्माण्डीयः - प्राजापत्यसृष्टेः अनुकरणम्। कात्यायनस्य महत्वं इदं यत् सः वैदिककर्मकाण्डस्य अन्तिमां व्यवस्थितां रूपरेखां दत्तवान्। यद्यपि अद्य अश्वमेधः न क्रियते, तथापि तस्य अध्ययनं वयं वैदिकचिन्तनस्य, राजधर्मस्य, च कर्ममीमांसायाः गहनतां ज्ञातुं शक्नुमः। अन्ते वक्तुं शक्यते - “अश्वमेधो वै सर्वयज्ञानां प्रतिष्ठा”²⁶ इति।

पादटिप्पणीः

- 1 Kātyāyana. Kātyāyana Śrautasūtra. Ed. Wilhelm Caland. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1926. Print. 20.1.1.
- 2 Śatapatha Brāhmaṇa. Trans. Julius Eggeling. SBE Vol. 44. Oxford: Clarendon, 1900. Print. 13.1.1.1.
- 3 Śatapatha Brāhmaṇa 13.7.1.1.
- 4 Caland, Wilhelm. The Śrauta Sūtra of Kātyāyana. Delhi: Motilal Banarsidass, 1982. Print. p. 312.
- 5 Kātyāyana 20.1.2.
- 6 Gonda, Jan. The Ritual Sūtras. Wiesbaden: Harrassowitz, 1977. Print. p. 178.
- 7 Śatapatha Brāhmaṇa 13.1.9.1.
- 8 Kātyāyana 20.1.4.
- 9 तत्रैव, 20.1.5-8.
- 10 तत्रैव, 20.2.1.
- 11 Śatapatha Brāhmaṇa 13.4.2.1.
- 12 Kātyāyana 20.3.5.
- 13 तत्रैव, 20.3.10.
- 14 तत्रैव, 20.4.1.
- 15 तत्रैव, 20.4.21.
- 16 Śatapatha Brāhmaṇa 13.5.2.1.
- 17 Kātyāyana 20.5.3.
- 18 तत्रैव, 20.5.35.
- 19 Śatapatha Brāhmaṇa 13.2.2.3.
- 20 तत्रैव, 13.2.6.1.
- 21 Kātyāyana 20.1.1.
- 22 Heesterman, J.C. The Ancient Indian Royal Consecration. The Hague: Mouton, 1957. Print. p. 89.
- 23 Keith, A.B. The Religion and Philosophy of the Veda and Upanishads. Delhi: Motilal, 1925. Print. p. 401.
- 24 Dayananda Saraswati. Satyārtha Prakasha. Ajmer: Vaidik Yantra, 1875. Print. p. 112.
- 25 Jamison, Stephanie. The Ravenous Hyenas and the Wounded Sun. Berkeley: UC Press, 1991. Print. p. 67.
- 26 Taittirīya Brāhmaṇa 3.8.15.1.

सन्दर्भग्रन्थसूची

- Caland, Wilhelm, editor. The Śrauta Sūtra of Kātyāyana. Motilal Banarsidass, 1982.

- Dayananda Saraswati, Swami. Satyārtha Prakasha. Vaidik Yantra, 1875.
- Eggeling, Julius, translator. The Śatapatha-Brāhmaṇa. Vol. 44, Clarendon Press, 1900. Sacred Books of the East.
- Gonda, Jan. The Ritual Sūtras. Harrassowitz, 1977.
- Heesterman, J. C. The Ancient Indian Royal Consecration. Mouton & Co., 1957.
- Jamison, Stephanie W. The Ravenous Hyenas and the Wounded Sun: Myth and Ritual in Ancient India. University of California Press, 1991.
- Kātyāyana. Kātyāyana Śrautasūtra. Edited by Wilhelm Caland, Vandenhoeck & Ruprecht, 1926.
- Keith, Arthur Berriedale. The Religion and Philosophy of the Veda and Upanishads. Motilal Banarsidass, 1925